

Piotr Olechowski

Biuro Badań Historycznych IPN

ORCID: 0000-0003-4108-2682

Przegląd współczesnych ukraińskich rozpraw naukowych, poświęconych ludności żydowskiej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Część pierwsza

Słowa kluczowe

Żydzi, prace naukowe, rozprawy doktorskie, Ukraina, ziemie wschodnie Rzeczypospolitej

Streszczenie

Artykuł poświęcony został analizie maszynopisów wybranych prac naukowych, obronionych w ostatnich latach na ukraińskich uczelniach wyższych. Dotyczą one ludności żydowskiej, zamieszkałej w różnych okresach na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. Zakres terytorialny obejmuje nie tylko obszar II RP, ale także Podole, które w przeważającej mierze nie powróciło w granice państwa polskiego po 1918 r. Ze względu na wiele odnalezionych opracowań, autor zdecydował się podzielić przedmiotową analizę na kilka części, dlatego też w niniejszym tekście zaprezentowane zostaną dwie prace doktorskie (wg ukraińskiego nazewnictwa kandydackie) oraz jedna habilitacyjna (określana jako doktorska), obronione na uczelniach wyższych w Kamieńcu Podolskim i Czerniowcach. Przedstawiają one dzieje Żydów na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej na przełomie XIX i XX stulecia oraz od lat II wojny światowej do początków XXI wieku, a także działalność polskich, ukraińskich i żydowskich organizacji

kobięcych w okresie międzywojennym. Maszynopisy wszystkich prac są w całości dostępne w zasobach internetowych, dzięki czemu każdy zainteresowany może się z nimi zapoznać, bez potrzeby wyjazdów do ukraińskich bibliotek naukowych. W kolejnym numerze „Kwartalnika Kresowego” zaprezentowane zostaną pozostałe najnowsze osiągnięcia ukraińskich badaczy w zakresie losów ludności żydowskiej w latach II wojny światowej.

Uwagi wstępne

Ludność żydowska od wieków zamieszkiwała ziemię wielonarodowej Rzeczypospolitej. Zazwyczaj największy jej odsetek można było spotkać w większych ośrodkach miejskich i miasteczkach, rzadziej na terenach wiejskich. Żydzi trudnili się przede wszystkim handlem i usługami w wielu branżach życia codziennego. Stąd też, na trwałe wpisali się w pejzaż polskich miast, stanowiąc w niektórych przypadkach znaczny odsetek ogółu mieszkańców. Często pozostawali grupą dość hermetyczną i zamkniętą na szersze kontakty z przedstawicielami innych narodowości. Ograniczały się one do realizacji drobnych interesów bądź transakcji finansowych, rzadziej przyjmowały natomiast charakter towarzyski. Nie można przy tym jednak zapominać, że spora część ludności żydowskiej na ziemiach Rzeczypospolitej, po latach procesów asymilacyjnych, w kolejnych pokoleniach wybierała narodowość polską. Niekiedy dokonywano również konwersji na katolicyzm, choć częściej Żydzi pozostawali przy własnym wyznaniu bądź też określali się jako ateści. Jednym z najbardziej znanych tego typu przykładów był Wiktor Chajes – w okresie międzywojennym zastępca prezydenta Lwowa, określający się jako „Polak wyznania mojżeszowego”¹.

W ostatnich latach polska historiografia odnotowała wiele rozmaitych publikacji, traktujących o dziejach Żydów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Wśród nich nie brakuje również pozycji mocno kontrowersyjnych, przesyconych zbyt emocjonalnym podejściem autorów do analizowanej problematyki. Nie miejsce to jednak, aby prowadzić rozważania na ten temat.

¹ Pozostawił po sobie wspomnienia – zob. W. Chajes, *Semper Fidelis. Pamiętnik Polaka wyznania mojżeszowego z lat 1926–1939*, Kraków 1997.

Zagadnienia związane z ludnością żydowską nie są obce również historykom ukraińskim. W ostatnich latach tamtejsi naukowcy przygotowali i obronili wiele rozpraw kandydackich (doktorskich) i doktorskich (habilitacyjnych), poświęconych Żydom zamieszkałym na obszarze wchodzącym niegdyś w skład Rzeczypospolitej. Odnoszą się one do wielu aspektów funkcjonowania tej ludności na przestrzeni ostatnich ponad dwustu lat. Najwięcej prac naukowych dotyczy jednak okresu II wojny światowej i całkowitej zagłady ludności żydowskiej w ramach Holocaustu. Tym bardziej warto, aby polscy naukowcy uzyskali możliwość wglądu do wyników badań opracowanych przez historyków ukraińskich. Pozwoli to bowiem na znacznie szersze spojrzenie na rozmaite aspekty funkcjonowania wielonarodowej Rzeczypospolitej. Z uwagi na mnogość analizowanych zagadnień, zauważam potrzebę wyodrębnienia niektórych treści i zaprezentowania ich polskiemu odbiorcy w kilku częściach. Stąd też, analizowane w niniejszym tekście trzy prace naukowe, odnoszą się do ludności żydowskiej Podola w aspekcie społeczno-ekonomicznym, politycznym, oświatowo-kulturalnym i duchowym w latach 1861–1914, kwestii zmian o charakterze społeczno-demograficznym oraz aspektów kulturalno-narodowych od lat 40. XX wieku do początku XXI stulecia; jak również działalności polskich, ukraińskich i żydowskich organizacji kobiecych w II Rzeczypospolitej.

W kolejnym numerze „Kwartalnika Kresowego” zostaną natomiast zaprezentowane najnowsze osiągnięcia młodych historyków ukraińskich, odnoszące się do kwestii Holocaustu i losów ludności żydowskiej w warunkach wojennych.

Żydzi na Podolu w latach 1861–1914

Zgodnie z przyjętym porządkiem chronologicznym, jako pierwszą zaprezentuję rozprawę doktorską autorstwa Ljubyma Orłowskiego *Ludność żydowska w społeczno-ekonomicznym, politycznym, kulturalnym i duchowym życiu Podola (1861–1914)*². Praca napisana została

² Л.О. Орловський, *Дисертація Єврейське населення в соціально-економічному, сіпільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті поділля (1861–1914 рр.)*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Кам'янець-Подільський 2019, сс. 299, https://shron1.chtyvo.org.ua/Orlovskiy_Ljubym/Yevreiske_naselennia_v_sotsialno-ekonomichno-

pod kierunkiem profesora Lwa Bażenowa, zaś jej publiczna obrona odbyła się w 2019 roku na Uniwersytecie im. Iwana Ohienki w Kamieńcu Podolskim. Maszynopis liczy 299 stron, w tym niemal 200 tekstu zasadniczego. Autor podzielił pracę na pięć rozdziałów, poświęconych dotychczasowej historiografii zagadnienia i bazie źródłowej, aspektom prawnym i demografii, udziałowi Żydów w życiu gospodarczym Podola i procesach społeczno-politycznych oraz kwestiom kulturalno-religijnym.

Wprowadzenie o charakterze historiograficznym, zawierające jednocześnie analizę bazy źródłowej, jest punktem obowiązkowym w pracach naukowych, bronionych na ukraińskich uczelniach wyższych. W tej części L. Orłowski zauważył, iż dzieje Żydów na Podolu w przyjętych ramach czasowych, nie były dotąd przedmiotem szerszej analizy badawczej. Jednocześnie jednak wskazał i omówił dotychczasowe osiągnięcia innych historyków. Przytoczył również najistotniejsze niepublikowane źródła, na których oparł swą dysertację.

Rozdział drugi analizowanej pracy poświęcony został polityce imperium rosyjskiego wobec ludności żydowskiej w aspekcie prawnym, albowiem po trzech rozbiorach Rzeczypospolitej, ponad 1,5 miliona Żydów stało się poddanymi rosyjskimi. Autor zauważa, że tak olbrzymia liczba niewątpliwie stanowiła spore wyzwanie dla całego systemu administracji imperium rosyjskiego. Odmienne zwyczaje kulturalne, religijne i społeczne, zupełnie inny język oraz dobrą organizację wewnętrzną wspólnot, Autor odczytuje nawet w charakterze zagrożenia dla porządku prawno-ustrojowego ówczesnej Rosji. Dlatego też, władze imperium stosowały określone ograniczenia w stosunku do ludności żydowskiej na wielu płaszczyznach życia. Żydzi nie mogli więc osiedlać się w miejscowościach położonych niedaleko granicy państwowej, a także swobodnie zmieniać miejsca zamieszkania, bez uzyskania odpowiedniego pozwolenia³.

Wywód Autora w tej części pracy dotyczy jeszcze schyłku XVIII stulecia i ówczesnego prawodawstwa carycy Katarzyny II. Następnie, wnikliwej analizie poddany został cały wiek XIX w przedmiotowym kontekście. L. Orłowski kładzie szczególny akcent w tej materii na drugą połowę stulecia i pierwsze lata XX wieku, dzieląc ten czas

mu_suspilno-politychnomu_osvitno-kulturnomu_i_dukhovnomu.pdf?
[dostęp: 7.10.2021].

³ Ibidem, s. 52–53.

na trzy podokresy. Pierwszy z nich dotyczy lat 1856–1881, a więc dość liberalnej polityki cara Aleksandra II w odniesieniu do ludności żydowskiej. Przejawiała się ona w szeregu nowych aktów prawnych, mających na celu asymilację Żydów drogą nie jak dotychczas ucisku i przemocy, lecz postępowego zrównywania ich w prawach obywatelskich. W ten sposób Żydzi w imperium rosyjskim otrzymali przywileje (w porównaniu do dotychczasowej sytuacji) w zakresie choćby odbywania państwowej służby wojskowej, prawa do miejsca zamieszkania czy udziału w wyborach powszechnych. Tego typu rozwiązania przynosiły jednak niezadowolenie innych grup narodowościowych. Doprowadziło to do wielu nieporozumień, których symbolem stał się pogrom odeski w 1871 roku⁴.

Zupełnie inny charakter miał jednak drugi z podokresów, który Autor umiejscowił w latach 1881–1894. Wówczas, zamiast dotychczasowej asymilacji, władze carskie zaczęły stosować politykę „obrony rdzennej ludności od Żydów⁵”. Na szczeblu gubernatorskim, jak i ogólnopaństwowym, wydano wtedy wiele ustaw o charakterze antyżydowskim. W opinii władz była to odpowiedź na dotychczasowe działania Żydów wobec państwa rosyjskiego: uchylanie się od obowiązku służby wojskowej, nadmierne wykorzystywanie ludności wiejskiej i pogorszenia jej statusu społecznego, a także szerzenie lichwy i spekulacji. Oprócz tego, podobnie jak w latach wcześniejszych, w wielu miejscach odbywały się pogromy Żydów pod różnymi pretekstami. Zdaniem Autora, były one zaplanowane i przygotowane w sposób niezwykle rzetelny, gdyż wybuchały jednocześnie w różnych miejscach imperium i odbywały się według podobnego scenariusza. We wszystkich przypadkach obserwowano również bezczynność lokalnej władzy oraz policji⁶.

Trzeci z podokresów Autor datuje na dwie dekady przełomu stuleci (1894–1914), wiążąc go z antysemitką polityką cara Mikołaja II. Nie bez znaczenia był w tym zakresie również przebieg rewolucji 1905 roku, albowiem po jej zakończeniu na Podolu jeszcze bardziej nasiliły się przypadki pogromów ludności żydowskiej⁷. Nie zapobiegły im nawet specjalnie uchwalone na tę okoliczność przepisy,

⁴ Ibidem, s. 57.

⁵ Ibidem, s. 64.

⁶ Ibidem, s. 64.

⁷ Ibidem, s. 70.

sankcjonujące powołanie kilku patroli zbrojnych, mających na celu ochronę Żydów. Jako oficjalną przyczynę pogromów wskazywano zbyt dużą „rewolucyjność” niektórych kręgów ludności żydowskiej. W późniejszych latach (1907–1912) wydano szereg dekretów wymierzonych w mniejszości narodowe, w tym także w Żydów. Dotyczyły one m.in. ograniczonej możliwości wstępowania na uczelnie wyższe, zakazu działalności towarzystw kulturalno-oświatowych, wysiedlenia Żydów z wewnętrznych guberni imperium oraz zakazu nominacji na wysokie posady państwowe i przyjmowania do korpusów kadeczkich. W konkluzji Autor stwierdza, że władze imperium, pomimo pewnych ustępstw wobec Żydów, na przestrzeni lat prowadziła jednak politykę nieprzychylną tej grupie narodowościowej. Doprowadziła ona do znacznego zubożenia ludności żydowskiej na Podolu, a także licznych przypadków śmierci w wyniku pogromów⁸.

Kolejny podrozdział analizowanej dysertacji Autor poświęcił właśnie zagadnieniom demograficznym. Jak podaje, w końcu XVIII stulecia liczba Żydów na Podolu wynosiła niespełna 45 tys. (44,1), co stanowiło 3,8% ogółu społeczeństwa. Już 50 lat później, liczba Żydów w guberni podolskiej zwiększyła się do 11,57% wszystkich mieszkańców i wynosiła 177 189 osób. Choć w kolejnych latach obserwowano dalszy wzrost odsetka Żydów, to jednak jego tempo znacznie osłabło – w 1861 roku w guberni podolskiej mieszkało niespełna 200 tys. przedstawicieli tej grupy narodowościowej (195 847, co stanowiło 10,5% wszystkich mieszkańców). Kolejne lata również przynosiły wzrost liczby Żydów na Podolu. Główną przyczyną był duży przyrost naturalny – o wiele wyższy niż wśród przedstawicieli innych mniejszości narodowych. Pod koniec XIX stulecia – w 1893 roku liczba Żydów w guberni podolskiej wynosiła już 367 458 osób, co dawało 13,60% ogółu⁹.

W całym analizowanym przez Autora okresie liczba Żydów wzrosła o ponad 160%, przede wszystkim w wyniku przyrostu naturalnego. Nie mogło być jednak inaczej, jeśli wziąć pod uwagę stosunkowo młody wiek zawierania małżeństw wśród Żydów – na Podolu mężczyźni w chwili ślubu mieli zazwyczaj 17 lat, zaś kobiety 15. W ogólnej statystyce zdecydowanie przeważały jednak kobiety, co wynikało z większej śmiertelności mężczyzn, choćby w wy-

⁸ Ibidem, s. 72.

⁹ Ibidem, s. 74.

niku licznych pogromów. Niemal na koniec analizowanego okresu – 1 stycznia 1913 roku, ludność żydowska na Podolu stanowiła już 13,8% ogółu społeczeństwa (527 446)¹⁰.

Zgodnie z ówczesnym prawodawstwem w imperium rosyjskim, tamtejsi Żydzi podzieleni byli na cztery kategorie pod względem społeczno-zawodowym. Wyróżniano więc: rzemieślników, rolników, kupców oraz mieszkańców osiadłych i nieosiadłych. Jako osiadłych traktowano Żydów posiadających własność nieruchomą o określonej wartości. Pozostałych klasyfikowano jako nieosiadłych. Wśród ludności żydowskiej w miastach na Podolu przeważali zdecydowanie kupcy i osoby zatrudnione w drobnym przemyśle (67,16%).

Trzeci rozdział dotyczy udziału Żydów w życiu gospodarczym Podola. L. Orłowski początkowo przytacza ogólne dane, odnoszące się do ówczesnego rozwoju regionu, by następnie przejść płynnie do roli Żydów w tym procesie. W niektórych gałęziach przemysłu produkcyjnego była ona wiodąca (piwowarstwo, wyroby tytoniowe, krawiectwo). Jak podaje Autor, na przełomie XIX i XX stulecia w rękach Żydów pozostawało 38,2% wszystkich fabryk i zakładów produkcyjnych na Podolu¹¹.

Czwarta część dysertacji odnosi się do udziału ludności żydowskiej w procesach społeczno-politycznych w regionie. Na początku tej części rozprawy Autor przeanalizował prawne uwarunkowania i możliwości, przewidziane dla Żydów w rosyjskim ustawodawstwie. Szczególną rolę odgrywała działalność o charakterze charytatywnym, skierowana do najuboższej warstwy społeczeństwa. Przewodowały w tym zakresie liczne organizacje, powołane przez Żydów.

Na początku XX wieku aktywność polityczna ludności żydowskiej na Podolu przejawiała się przede wszystkim w organizacji tajnych spotkań, a także strajkach, mityngach i demonstracjach. Zdaniem L. Orłowskiego, Żydzi, podobnie jak inne narody imperium rosyjskiego, walczyli wówczas przede wszystkim o własne prawa socjalne, osobno zaś o równe traktowanie ich jako mniejszości narodowej¹².

Ostatni rozdział pracy poświęcony został zagadnieniom kulturalnym i religijnym. Autor szczegółowo przeanalizował sieć szkół –

¹⁰ Ibidem, s. 79–80.

¹¹ Ibidem, s. 96.

¹² Ibidem, s. 159.

państwowych, ale przede wszystkim prywatnych, przeznaczonych dla ludności żydowskiej. Zauważa przy tym, że szkolnictwo żydowskie znajdowało się pod kontrolą organów państwowych, zmierzających do pełnej asymilacji, a co za tym idzie, rusyfikacji podolskich Żydów. Ci jednak byli w stanie zachować swą odrębność kulturową, w dużej mierze dzięki działalności licznych własnych towarzystw i organizacji. Ważną rolę w tym procesie odegrali również urodzeni i wychowani na Podolu żydowscy literaci, poeci, dramaturdzy oraz inni przedstawiciele twórczej inteligencji. Zdaniem L. Orłowskiego, wszystkie tego typu działania uchroniły podolskich Żydów przed pełną rusyfikacją¹³.

Bardzo dobrze prezentuje się baza źródłowa dysertacji. Autor skorzystał z niepublikowanych dokumentów, zgromadzonych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie (7 zespołów, 92 jednostki), Państwowym Archiwum Obwodu Winnickiego (15 zespołów, 64 jednostki), Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego (13 zespołów, 119 jednostek). Wykorzystał także łącznie kilkaset drukowanych zbiorów materiałów archiwalnych, przede wszystkim o charakterze statystycznym. Imponująco wygląda również zestawienie wykorzystanych w pracy opracowań o charakterze monograficznym, artykułów naukowych oraz popularnonaukowych. Autor sięgnął bowiem do ponad 350 tego rodzaju opracowań. Całość bibliografii uzupełnia, rzadko spotykane, zestawienie autoreferatów i maszynopisów niepublikowanych rozpraw naukowych – w sumie 25 tytułów. Potwierdza to konieczność wykorzystywania w pracach badawczych również ustaleń niewydanych drukiem.

W formie dodatków autor zamieścił liczne tabele, odnoszące się do rozmieszczenia ludności żydowskiej we wszystkich powiatach guberni podolskiej, pod względem wieku, płci, wykonywanej profesji, miejsca zamieszkania (wieś, miasto), statystyki uczniowskiej w szkołach, a także żołnierzy odbywających służbę wojskową oraz ilości posiadanej ziemi.

Powyższa praca może być zatem pomocna również i dla polskich historyków, zajmujących się historią Podola na przełomie XIX i XX stulecia, na wielu polach badawczych.

¹³ Ibidem, s. 188.

Żydzi na Podolu – od lat 40. XX wieku do początku XXI wieku

Podobny charakter, choć w znacznie bardziej rozbudowanej formie, prezentuje praca doktorska (odpowiednik polskiej habilitacji), autorstwa Walerija Kononenki. Dotyczy ona jednak ludności żydowskiej na Podolu w aspekcie społeczno-demograficznym i narodowo-kulturalnym od lat 40. XX wieku do początku XXI stulecia¹⁴. Liczący 530 stron maszynopis, Autor podzielił na pięć obszernych części: ujęcie historiograficzno-źródłowe, dzieje Żydów w regionie w czasie II wojny światowej, pierwsze lata powojenne, zmiany od lat 50. do połowy lat 80. XX wieku oraz okres ukraińskiej niepodległości. Praca, choć przygotowana na Winnickim Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym imienia Mychajły Kociubińskiego, obroniona została w 2017 roku w Kamieńcu Podolskim, na tamtejszym Uniwersytecie imienia Iwana Ohijenki¹⁵.

W pierwszej części W. Kononenko słusznie zauważa, iż prowadzenie tego rodzaju badań nie było wcześniej możliwe, przede wszystkim z powodów ideologicznych. Dopiero na przełomie lat 80. i 90. XX stulecia, w radzieckiej wówczas jeszcze historiografii zaczęto nieśmiało wprowadzać wątki, dotyczące ludności żydowskiej. Z kolei, w czasach niepodległej Ukrainy, zdaniem Autora, ogromną rolę w popularyzacji przedmiotowej tematyki odegrała prasa i wydania periodyczne. Przeważnie jednak publikowano tam teksty autorstwa amatorskich krajoznawców, co nie zawsze sprzyjało właściwemu przekazowi¹⁶.

Drugi rozdział dysertacji W. Kononenko poświęcił sytuacji Żydów na Podolu w przededniu oraz w latach II wojny światowej.

¹⁴ В.В. Кононенко, *Дисертація Єврейське населення поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Вінниця 2017, сс. 530, https://shron1.chtyvo.org.ua/Kononenko_Valerii/Yevreiske_naseleння_Podillia_sotsialno-demohrafichni_zminy_ta_natsionalno-kulturne_zhyttia_40-i_rr.pdf? [dostęp: 7.10.2021].

¹⁵ Tego typu rozwiązania wynikają z faktu posiadania jedynie przez niektóre uczelnie ukraińskie prawa do nadawania stopnia doktora nauk historycznych, odpowiadającego polskiemu stopniowi doktora habilitowanego.

¹⁶ В.В. Кононенко, *Дисертація Єврейське населення поділля...*, op. cit., s. 110–111.

Jego zdaniem, ludność żydowska w regionie zamieszkiwała przede wszystkim w miastach – centrach administracyjnych o znaczeniu co najmniej rejonowym. Nawet w obliczu znacznego napływu ludności z okolicznych wsi i miasteczek (głównie Ukraińców), Żydzi byli w stanie zachować swą wyraźną odrębność kulturową i religijną. Działo się to przede wszystkim na skutek podtrzymywania obyczajów i wartości, charakterystycznych dla tej mniejszości. Tradycyjny model sztetlu na Podolu został więc utrzymany – nie były go w stanie zniszczyć rewolucja, wojenny komunizm czy represje polityczne okresu międzywojennego. Głównym kryterium samoidentyfikacji podolskich Żydów była własna sieć szkół, język, religia, kultura i tradycje. Mimo wielu niedogodności, Żydzi nadal należeli do najbardziej wykształconej warstwy społeczeństwa w regionie¹⁷.

Poważne zmiany przyniósł dopiero wybuch II wojny światowej, a właściwie późniejszy konflikt między III Rzeszą a ZSRR. Niemal dwie trzecie podolskich Żydów znalazło się wówczas na terenie okupowanym. Za wyjątkiem elity partyjnej oraz nielicznej grupy fachowców z różnych gałęzi przemysłu, nie przeprowadzono żadnej oficjalnej akcji ewakuacyjnej, mogącej zapobiec całkowitej eksterminacji. Na skutek zbrodniczej polityki III Rzeszy, zdaniem Autora, zamordowano między 60 a 70% ludności żydowskiej Podola. Konoenko nie był jednak w stanie podać dokładnych liczb, na skutek braków archiwalnych¹⁸.

Trzeci rozdział dysertacji Autor poświęcił sytuacji Żydów na Podolu w pierwszych latach powojennych. Scharakteryzował przy tym otwarcie antysemitką politykę państwową, prowadzącą do całkowitego zaniku tradycyjnej kultury żydowskiej w regionie. Ludność żydowska mocno odczuła wówczas represje ze strony aparatu państwowego: usunięto wszystkich Żydów z organizacji partyjnych oraz instytucji państwowych, otwarcie zwalczano syjonizm, jako formę „burżuazyjnego nacjonalizmu”, oraz „lekarzy-szkodników” i kosmopolityzm. Istotne znaczenie miało także oficjalne milczenie władz na temat tragedii ludności żydowskiej w latach II wojny światowej. Jednocześnie, w wielu sferach życia codziennego wytwarzano negatywny wizerunek Żyda, co prowokowało antysemityczne nastroje wśród społeczeństwa. Jedynym oficjalnym ośrodkiem kultury ży-

¹⁷ Ibidem, s. 186–187.

¹⁸ Ibidem, s. 188–189.

dowskiej pozostawała najczęściej synagoga. To właśnie rabini często występowali jako przedstawiciele całej wspólnoty przed organami władzy. Nieco korzystniejszą sytuacją wyglądała w mniejszych podolskich miasteczkach, gdzie tamtejsi Żydzi w większym stopniu potrafili zachować przedwojenną tradycję i zwyczaje. Kononenko używa nawet w stosunku do tych grup określenia „powojenny radziecki sztetl”¹⁹.

Czwarta część rozprawy odnosi się do funkcjonowania ludności żydowskiej na Podolu w okresie od lat 50. do połowy lat 80. XX stulecia. Zdaniem Autora, w ciągu owych 25 lat polityka państwowa wobec podolskich Żydów była niezmienna w treści, choć przybrała nieco inną formę. Ogólnopaństwowy antysemityzm, wyrażany w formie propagandy i walki z syjonizmem, zyskał na sile poprzez dyskryminację Żydów w sferze oświaty i nauki i na ścieżkach rozwoju zawodowego oraz ograniczenie działalności wspólnot religijnych. Jednocześnie dążono do powszechnej rusyfikacji i asymilacji osób wyznania mojżeszowego. Po śmierci Stalina w 1953 roku polityka ZSRR wobec mniejszości żydowskiej przybrała formę „ukrytego antysemityzmu”. Taki stan rzeczy utrzymywał się do 1967 roku, kiedy to Związek Radziecki oficjalnie zerwał stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Na skutek ówczesnej polityki państwowej, znacznie wzrosła liczba podolskich Żydów, chcących wyjechać na stałe za granicę.

Jak zauważa Autor, jedną z najistotniejszych zmian w życiu ludności żydowskiej na Podolu była udana rusyfikacja wspomnianych wcześniej nowych form sztetli. Ich mieszkańcy w zdecydowanej większości utracili wówczas swą tożsamość narodową, stali się ludźmi radzieckimi. Ponad 90% podolskich Żydów podało język rosyjski jako ojczysty, zaś tylko nieco ponad 7% jidysz lub hebrajski (ukraiński wskazało 2%). Życie codzienne analizowanej mniejszości niewiele różniło się od funkcjonowania przedstawicieli innych narodów²⁰.

Ostatni, piąty rozdział dysertacji, W. Kononenko poświęcił życiu podolskich Żydów u schyłku istnienia Związku Radzieckiego i w pierwszych latach ukraińskiej niepodległości. Mimo nadchodzących wówczas zmian, ludność żydowska zamieszkała na Podolu nadal pragnęła wyemigrować poza obszar ZSRR. W odróżnieniu od lat

¹⁹ Ibidem, s. 270–271.

²⁰ Ibidem, s. 338–341.

wcześniejszych, na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, zamiar ten zgłaszały wszystkie kategorie podolskich Żydów, niezależnie od stopnia wykształcenia, wykonywanego zawodu czy też statusu materialnego. Jak wyliczył Autor, w ciągu dziesięciu lat (1989–1999) terytorium współczesnej Ukrainy opuściło 310 tys. Żydów. W ten sposób, z terenu Podola niemal zupełnie zniknęła mniejszość żydowska, będąca przez kilkadziesiąt lat trwałym elementem regionu. Z drugiej jednak strony, były to osoby w zdecydowanej większości rosyjskojęzyczne, mogące odczuwać pewien dyskomfort w warunkach niepodległego państwa ukraińskiego²¹.

Biorąc pod uwagę bazę źródłową dysertacji W. Kononenki, należy podkreślić, że Autor dotarł do niepublikowanych dokumentów, przechowywanych w centralnych archiwach Kijowa (Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Kierownictwa Ukrainy – 3 zespoły, 19 jednostek), Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy – 1 zespół, 22 jednostki). Ponadto, skorzystał z materiałów znajdujących się w Państwowym Archiwum Obwodu Winnickiego (12 zespołów, 43 jednostki), Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego (2 zespoły, 8 jednostek), Państwowym Archiwum Obwodu Żytomierskiego (2 zespoły, 13 jednostek), Państwowym Archiwum Obwodu Odeskiego (4 zespoły, 19 jednostek). Oprócz dokumentów niepublikowanych, W. Kononenko wykorzystał również łącznie kilkadziesiąt pozycji o charakterze aktów normatywnych oraz wydawnictw źródłowych i statystycznych. W zestawieniu bibliograficznym nie brakuje również prasy, materiałów wspomnieniowych czy zasobów internetowych. Całość uzupełnia imponująca lista ponad 450 opracowań.

Praca zawiera również obszerny aneks, składający się z kilkunastu tabel statystycznych, dotyczących ludności żydowskiej na Podolu.

W podsumowaniu należy stwierdzić, iż opracowanie autorstwa W. Kononenki stanowi niezwykle interesującą prezentację dziejów Żydów na Podolu w ciągu sześćdziesięciu lat XX wieku. Może ono posłużyć jako wskazówka bibliograficzna nie tylko badaczom tematyki żydowskiej, lecz także wszystkim, podejmującym w swych badaniach zagadnienia związane z mniejszościami narodowymi w ZSRR.

²¹ Ibidem, s. 404–406.

Polskie, ukraińskie i żydowskie organizacje kobiece w II RP – analiza komparatystyczna

Ostatnią analizowaną w niniejszym przeglądzie rozprawą naukową jest praca autorstwa Iryny Lewczuk, poświęcona działalności polskich, ukraińskich i żydowskich organizacji kobiecych w II RP²². Autorka przygotowała opracowanie w formie komparatystycznej analizy. Praca powstała na Rówieńskim Państwowym Uniwersytecie Humanistycznym, zaś publiczna obrona odbyła się na Czerniowieckim Narodowym Uniwersytecie imienia Jurija Fedkowycza w 2018 roku. Na rozprawę składają się cztery rozdziały: historiograficzno-źródłowy, przedstawiający strukturę etniczną i procesy społeczno-polityczne w II RP, okoliczności powstawania organizacji zrzeszających kobiety, a także działalność tych stowarzyszeń w kontekście obrony praw i interesów ruchów kobiecych. Maszynopis dysertacji liczy 257 stron, w tym 215 tekstu zasadniczego. Całość uzupełnia obszerna bibliografia oraz dodatki (tabele, wykresy, diagramy).

W rozdziale pierwszym, Autorka analizuje dotychczasowe osiągnięcia historiografii, zarówno w odniesieniu do prac autorów ukraińskich, jak również zagranicznych (przede wszystkim polskich). Zauważa przy tym, że dotąd powstawały prace podnoszące przede wszystkim kwestię emancypacji kobiet w społeczeństwie oraz rozwój ruchów i stowarzyszeń. Przystępując do analizy badawczej, I. Lewczuk podzieliła zebrane wcześniej opracowania na trzy podgrupy: prace okresu międzywojennego, współczesne publikacje autorów ukraińskich oraz zagranicznych. Zauważa jednak przy tym, iż w żadnej z powyższych kategorii nie odnotowano dotychczas pracy przedstawiającej komparatystyczne zestawienie działalności ruchów kobiecych polskich, ukraińskich i żydowskich²³.

W drugiej części dysertacji, I. Lewczuk skupia się na prezentacji etnicznego składu II Rzeczypospolitej, w odniesieniu do płci żeńskiej. Kolejnym aspektem jest udział ruchów kobiecych w procesach

²² I.C. Левчук, *Дисертація Діяльність польських, українських та єврейських жіночих організацій в другій речі посполитій: компаративний аналіз*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Чернівці 2018, ss. 257, https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchuk_Iryna/Diialnist_polskykh_ukrainskykh_taiievreiskykh_zhinochykh_orhanizatsii_v_Druhii_Rechi_Pospolytii_komp.pdf? [dostęp: 7.10.2021].

²³ Ibidem, s. 61–64.

polityczno-społecznych. Autorka zauważa, iż głównym celem młodego państwa była przede wszystkim ochrona jego granic i zachowanie ich trwałego charakteru. W procesie tym zapominano często o obecności i liczebności mniejszości narodowych (zwłaszcza ukraińskiej i żydowskiej). Zarówno Ukrainki, jak i Żydówki w obliczu zagrożenia całkowitą polonizacją, powoływały do życia organizacje o charakterze mocno narodowym. Do najważniejszych tego typu stowarzyszeń należał Związek Ukrainek oraz Żydowskie Towarzystwo Kobiet Pracujących „Jaff”. Działalność obu towarzystw ukierunkowana była przede wszystkim na rozwój oświaty wśród młodych dziewcząt, albowiem ich szanse na zdobycie dobrego wykształcenia i samorozwój były często mocno ograniczone, na skutek szybkich ślubów i narodzin kolejnych dzieci. Nawet w przypadku ukończenia prestiżowych szkół, w wyuczonym zawodzie pracowała mniej niż połowa kobiet.

Zdaniem Autorki, również wynagrodzenie za pracę było niższe o 20–40% niż w przypadku mężczyzn. Pomimo liczebnej przewagi kobiet w społeczeństwie II RP (co wynikało z zakończonych niewiele wcześniej działań wojennych, w których zginęli przede wszystkim mężczyźni), w strukturze zatrudnionych dominowali panowie. Znaczna część kobiet pracowała przede wszystkim w gospodarstwach domowych, rzadziej w handlu czy usługach. Jako wniosek końcowy do tej części pracy, Autorka stwierdziła brak przestrzegania zasady równości płci w II RP, którą gwarantowały liczne akty prawne, na czele z konstytucją. Ponadto, jej zdaniem, Ukrainki i Żydówki zostały wówczas podwójnie skrzywdzone – jako przedstawicielki niepolskich grup narodowościowych, miały napotykać na jeszcze liczniejsze problemy.

Trzeci rozdział pracy I. Lewczuk dotyczy procesów tworzenia organizacji kobiecych w porządku prawno-ustrojowym II RP. Jej zdaniem, duży wpływ na chęci i zamiary powołania oficjalnych organizacji, wywarły wcześniejsze ruchy emancypacyjne w Europie oraz I wojna światowa. Na dowód przytacza fakt, iż w okresie tworzenia się zrębów państwowości polskiej i ukraińskiej, wiele kobiet przyłączyło się do walki, często także z bronią w rękę.

Później z kolei, już w warunkach Polski międzywojennej, organizacje kobiece działały na kilku głównych polach: religijnym, opiekuńczym, zawodowym i paramilitarnym. Z czasem niektóre nieco ewoluowały, jak choćby Związek Ukrainek, głoszący początkowo

ideologię feministyczną, który z czasem zaczął przygotowywać kobiety do udziału w życiu politycznym. Zdaniem Autorki, towarzystwa skupiające kobiety narodowości żydowskiej, odzwierciedlały wewnętrzny podział całego środowiska Żydów: od ruchów syjonistycznych po ortodoksyjne. Stąd też, Żydówki powoływały do życia towarzystwa o różnym charakterze i celach działania. Do najważniejszych zaliczano: kulturalno-oświatowe, dobroczynne i sportowe. Istniały także stowarzyszenia o charakterze wyraźnie syjonistycznym, wspierające osoby wyjeżdżające do Palestyny. W formie podsumowania rozdziału, Autorka skonstatowała, że w istocie towarzystwa kobiece, skupiające Polki, Ukrainki i Żydówki posiadały analogiczne kierunki działalności. Każde z nich skupiało bowiem członkinie tej samej narodowości („swoje”), stąd też, oprócz obrony praw kobiet, głównym celem było utwierdzenie ich w słuszności wyboru własnej tożsamości. Pod względem liczby organizacji zdecydowanie przeważały jednak te o polskim charakterze²⁴.

Czwarty rozdział dysertacji dotyczy działalności organizacji kobiecych w międzywojennej Polsce, w kontekście obrony interesów narodowych każdej z trzech grup. Powołanie, rozwój i funkcjonowanie stowarzyszeń, skupiających wyłącznie kobiety, Autorka uznała za wynikające z potrzeby uczestnictwa w życiu publicznym. Jej zdaniem, cele były różne, gdyż o ile Polki dążyły do umocnienia własnej państwowości, to Ukrainki i Żydówki starały się (do pewnego momentu) aktywnie walczyć o swoją tożsamość narodową. Łączyły zatem w ten sposób walkę o zagwarantowane prawnie równouprawnienie kobiet z popularyzacją własnej tradycji i kultury. I. Lewczuk podaje również konkretne przykłady aktywnej działalności stowarzyszeń kobiecych w II RP. Z przykrością stwierdza jednak, iż w ciągu 20 lat istnienia państwa, zaledwie 50 kobiet zdobyło mandaty poselskie i senatorskie²⁵.

Jednym z najistotniejszych wniosków końcowych Autorki jest teza, według której świadomość narodowa była jednak ważniejsza, aniżeli interesy ruchu kobiecego w ogóle. W międzywojennej Polsce przejawiało się to w niemal całkowitym braku współpracy towarzystw skupiających Polki, Ukrainki i Żydówki. Stąd też, nie odnotowano żadnych większych manifestacji, tudzież planów

²⁴ Ibidem, s. 151–154.

²⁵ Ibidem, s. 205–208.

innych kolektywnych działań, zmierzających do dalszej emancypacji kobiet²⁶.

Wykorzystana przez Autorkę baza źródłowa obejmuje materiały z archiwów kijowskich (Centralne Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy), lwowskich (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne m. Lwowa), a także z Państwowego Archiwum Obwodu Wołyńskiego w Łucku, Państwowego Archiwum Obwodu Iwano-Frankińskiego, Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego, Państwowego Archiwum Obwodu Rówieńskiego, Państwowego Archiwum Obwodu Tarnopolskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Archiwum Państwowego w Katowicach, Archiwum Państwowego w Kielcach, Archiwum Państwowego w Łodzi oraz Działu Rękopisów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Dotarcie do tak imponującej liczby zasobu źródłowego na poziomie doktoratu jest rzadko spotykane, nie tylko wśród badaczy ukraińskich, ale także polskich.

Ponadto, Autorka sięgnęła również do różnego rodzaju zapisków wspomnieniowych, prasy z epoki, materiałów internetowych i wydawnictw źródłowych opublikowanych drukiem. Co ważne, wykorzystana również siedem niepublikowanych dotychczas maszynopisów prac naukowych, obronionych na ukraińskich uczelniach wyższych²⁷. Całość bibliografii uzupełnia bez mała 170 pozycji o charakterze monograficznym.

Warte odnotowania są także wykonane samodzielnie przez Autorkę aneksy, zawierające liczne tabele, diagramy i wykresy. Obrazują one zarówno rolę poszczególnych towarzystw, skupiających kobiety trzech narodowości, jak również porównują ich aktywność na tle pozostałych. W ten sposób Autorka potwierdza swą tezę o przedkładaniu interesów narodowych ponad ewentualną wspólną walkę o równouprawnienie wszystkich obywaterek II Rzeczypospolitej.

Drobną niedoskonałością w maszynopisie pracy są dość często spotykane błędne zapisy (tzw. literówki) w języku polskim. Jest to jednak zjawisko dość często spotykane wśród początkujących ukraińskich badaczy. Niemniej, dysertacja z całą pewnością okaże się po-

²⁶ Ibidem, s. 210.

²⁷ Ibidem, s. 233.

mocna dla wszystkich historyków zajmujących się tematyką ruchów kobiecych w okresie międzywojennym.

Piotr Olechowski

Bibliografia

Niepublikowane rozprawy doktorskie

Кононенко В.В., *Дисертація Єврейське населення поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і pp. XX ст. – початок XXI ст.)*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Вінниця 2017, сс. 530, https://shron1.chtyvo.org.ua/Kononenko_Valerii/Yevreiske_naselennia_Podillia_sotsialno-demohrafichni_zminy_ta_natsionalno-kulturne_zhyttia_40-i_rr.pdf? [dostęp: 7.10.2021].

Левчук І.С., *Дисертація Діяльність польських, українських та єврейських жіночих організацій в другій речі посполитій: компаративний аналіз*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Чернівці 2018, сс. 257, https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchuk_Iryna/Diialnist_polskykh_ukrainskykh_ta_ievreiskykh_zhinochykh_orhanizatsii_v_Druhii_Rechi_Pospolytii_komp.pdf? [dostęp: 7.10.2021].

Орловський Л.О., *Дисертація Єврейське населення в соціально-економічному, сіспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті поділля (1861–1914 pp.)*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Кам'янець-Подільський 2019, сс. 299, https://shron1.chtyvo.org.ua/Orlovskiy_Liubym/Yevreiske_naselennia_v_sotsialno-ekonomichnomu_suspilno-politychnomu_osvitno-kulturnomu_i_dukhovnomu.pdf? [dostęp: 7.10.2021].

Wspomnienia

Chajes W., *Semper Fidelis. Pamiętnik Polaka wyznania mojżeszowego z lat 1926–1939*, Kraków 1997.

Piotr Olechowski

Historical Research Office of the Institute of National Remembrance in
Warsaw

A review of contemporary Ukrainian academic dissertations on the Jewish population in the eastern lands of the former Republic of Poland. Part one

Keywords

Jews, academic works, doctoral dissertations, Ukraine, eastern lands of the Republic of Poland

Abstract

The article is devoted to an analysis of typescripts of selected academic works, defended in recent years at Ukrainian universities. They concern the Jewish population, which lived in various periods in the former eastern lands of the Republic of Poland. The territorial scope includes not only the area of the Second Republic of Poland, but also Podolia, which largely did not return to the borders of the Polish state after 1918. Because of the large number of works found, the author decided to divide the analysis in question into several parts. Therefore, this text will present two doctoral dissertations (“candidate dissertations” according to Ukrainian nomenclature) and one habilitation dissertation (referred to as a doctoral dissertation), defended at universities in Kam’yanets’-Podil’s’kyi and Chernivtsi. They present the history of Jews in the former Polish lands at the turn of the 19th and 20th centuries and from the Second World War to the beginning of the 21st century, as well as the activities of Polish, Ukrainian and Jewish women’s organisations in the interwar period. The typescripts of all the works are available in their entirety online; therefore anyone interested may familiarise themselves with them without the need to travel to Ukrainian academic libraries. The latest achievements of Ukrainian scholars in the field of the history of the Jewish population during the Second World War will be presented in a subsequent issue of *Kwartalnik Kresowy*.

Piotr Olechowski

Historisches Forschungsbüro des Instituts für Nationales Gedenken

Ein Überblick über zeitgenössische ukrainische wissenschaftliche Abhandlungen über die jüdische Bevölkerung in den ehemaligen polnischen Ostgebieten. Erster Teil

Schlüsselwörter

Juden, wissenschaftliche Abhandlungen, Dissertationen, Ukraine, polnische Ostgebiete

Zusammenfassung

Der Artikel ist der Analyse von Typoskripten ausgewählter wissenschaftlicher Arbeiten gewidmet, die in den letzten Jahren an ukrainischen Universitäten verteidigt wurden. Sie betreffen die jüdische Bevölkerung, die zu verschiedenen Zeiten in den ehemaligen Ostgebieten der Republik Polen lebte. Der territoriale Geltungsbereich umfasst nicht nur das Gebiet der Zweiten Polnischen Republik, sondern auch Podolien, das nach 1918 größtenteils nicht mehr zu den Grenzen des polnischen Staates gehörte. Aufgrund der Vielzahl der gefundenen Studien hat sich der Verfasser entschlossen, die betreffende Analyse in mehrere Teile aufzugliedern, weshalb in diesem Text zwei Dissertationen (nach ukrainischer Nomenklatur Dissertationen der Kandidaten) und eine Habilitationsschrift (als Dissertation bezeichnet) vorgestellt werden, die an den Universitäten in Kamjanez-Podilskyj und Czernowitz verteidigt wurden. Sie stellen die Geschichte der Juden in den ehemaligen polnischen Gebieten an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert und vom Zweiten Weltkrieg zum Beginn des 21. Jahrhunderts sowie die Aktivitäten polnischer, ukrainischer und jüdischer Frauenorganisationen in der Zwischenkriegszeit dar. Die Typoskripte aller Arbeiten sind in ihrer Gesamtheit in den Online-Ressourcen verfügbar, so dass jeder Interessierte sie einsehen kann, ohne die wissenschaftlichen Bibliotheken der Ukraine aufsuchen zu müssen.

In der nächsten Ausgabe von „Kwartalnik Kresowy“ [Vierteljahresschrift der ehemaligen polnischen Ostgebiete] werden weitere aktuelle Ergebnisse ukrainischer Forscher über das Schicksal der jüdischen Bevölkerung während des Zweiten Weltkriegs vorgestellt.

Петр Олеховский

Бюро исторических исследований Института национальной памяти

Обзор современных украинских научных трудов по теме еврейского населения восточных территорий бывшей Речи Посполитой. Часть первая

Ключевые слова

Евреи, научные труды, диссертации, Украина, восточные территории Речи Посполитой

Резюме

Статья посвящается анализу машинописных текстов избранных научных работ, защищенных в последние годы в украинских университетах. Труды касаются еврейского населения, проживавшего в разные временные промежутки на бывших восточных территориях Речи Посполитой. Территориальные рамки включают не только довоенную территорию Польши, но и Подолье, большая часть которого не вернулась в состав польского государства после 1918 года. Ввиду большого количества найденных трудов, автор решил разделить анализ их содержания на несколько частей, поэтому в данной статье будут представлены две кандидатские и одна докторская диссертация, защищенные в вузах в Каменце-Подольском и Черновцах. В данных статьях представлена история евреев на бывших польских землях на рубеже 19 и 20 веков и в период со Второй мировой войны до начала 21 века, а также описана деятельность польских, украинских и еврейских женских организаций в межвоенный период. Машинописные тексты всех трудов опубликованы в полном объеме в онлайн-ресурсах, благодаря чему любое заинтересованное лицо может ознакомиться с их содержанием без необходимости личного посещения украинских научных библиотек.

В следующем номере журнала «Kwartalnik Kresowy» будут представлены прочие новейшие результаты исследований украинских ученых по теме судьбы еврейского населения в годы Второй мировой войны.